

Михайло Грушевський

Писано 23 мая [1895 р.],
в день св. Духа¹

ПЕРЕШКОДА оповідання

Imple me, Deus, odio hereticorum²

– Так між вами стає релігія? – жваво спитала вона мене, коли я скінчила своє оповідання. – Ви хтіли б, щоб ваші діти були такими ж добрими русинами, як він, і того не можна? Релігійна перешкода! Пробачте мені, що я так допитуюсь: се все річі, що колись дорого й мені коштували, тільки там колізія була навідворот, але се не робить ріжниці. Я вам не розказувала сього ніколи, бо хоч тому вже незабаром буде десять літ, але все ще боляче, й не хочеться доторкнутися й словом.

– Ви знаєте, що я полька, але, мабуть, не знаєте, що я православна. Авжеж! Як се сталося? Дуже просто. В Росії є припис, що діти православної особи з неправославною мусять бути православними³, а моя мама була православна, также полька. Вона була дочка офіцера російського, родилась десь в далеких краях, де за сотки верст не було ксьондза, охрещена на православну, такою мусіла й зостатись⁴. Звичайно, я довший час і не знала, що якась релігійна межа ділить мене від мого батька і тих поляків, яких я бачила в себе [в]дома. Про се довідалась я вже в гімназії. Мій татко був лікар військовий, і мої молоді годи пройшли в місцях з мішаною людністю, де поляки траплялись тільки лиш невеликими колоніями. Батьки мої, хоч тримались польщини міцно, як звичайно поляки в Росії, не були шовіністами, що также треба за російськими поляками признати. Я багато бачила в своїх батьків росіян, багато читала по-російськи і взагалі не відчувала ніякої ворожнечі національної до того народа.

Коли мене віддали до гімназії, нас в класі було три польки – я знала їх з батьківського дома, і ми були великими приятельками, поки ще мене не віддали, а віддали мене трохи пізніше, але все ще малою дівчинкою. Тут вперше й вийшла наверх та межа релігійна, коли показалось, що я не можу ходити на науку релігії разом з тими подругами, бо я була православна.

Я пригадую собі той перший випадок, так ніби се перед хвилиною діялось – я пішла на науку релігії католицької разом з подругами, і нас з ріжних клас зібралася чимала купка дівчорі, і та гвалтом подала до відомости ксьондзу, високому й сухому, як палиця, діду, прихід нової учениці. Але той, глянувши непривітно на мене через свої окуляри, сказав:

– Її не можна сюди ходити, її буде вчити піп, бо вона схизматичка⁵.

Певне, більше половина дівчорі не мала жадного поняття, що воно, властиво, значило – схизматичка, але слова ксьондза зробили на клас вражіння і десятки дитячих очей звернулись до мене з виразом переляку і співчуття – отак, як би сказали, що я зла дитина і мене треба бити... Помітивши се, а особливо, що очі моєї найбільшої приятельки Касі заморгали і наповнилися слізьми від жалю за товаришку, я й собі в ту ж мить прегірко заплакала, аж се вразило й ксьондза, і він погладив мене по голові своєю цупкою, як дошка, долонею, сказавши:

– То правда, ти не винна, що ти схизматичка.

Сі слова тільки побільшили мій плач, і я, йдучи з гімназії додому, плакала, ніби передчуваючи, що все те ще раз прийде до мене, і то без порівняння з тяжчими наслідками. Коли я вдома з плачем оповіла сю історію, там вона зробила враження не гірше, як в класі; мати вийшла на обід заплакана, а батько крутився на ступі й крикав раз у раз, що було у его знаком глибокого незадоволення і зворушення.

Мої слъози з сего випадку висхли дуже швидко, але сліди таких вражень зникають не так скоро, і та релігійна межа так і зосталася між мною і рештою польської дівчорі – і вони, і я від

часу до часу пригадували собі її з спочуттям і жалем, так, як дивляться на сироту, і я дійсно відчувала якесь сирітство, якийсь ніби брак, що не давав мені можливості дорівнювати іншим дітям. Самій релігійній стороні того факту я не надавала значення – в нас в родині була велика поляризація в справах релігійних, і улюбленою засадою мого батька, яку чула я від нього ще дитиною, була думка, що всяка віра добра, як людина хоче бути доброю і чесною. Моє дальше виховання могло тільки зміцнити такі відмалку вщеплені засади толеранції й гуманізму. Взагалі мої молоді годи припали ще на досить добрі часи, в порівнянні з тою всеросійською протрацією, що тоді якраз закрюювалася на ширшу скалю і опановувала щораз ширші круги⁶. Ренегатство не стало епідемією, і в громаді ще стояв відгомін тих слів, які трохи пізніше показалися забутими: Свобода, правда, честь, і ще багато інших, тепер забутих, слів.

Що б не казали у вас за Росію, але то треба її, чи, властиво, не її, а суспільству російському, признати, що жіночу освіту поставила була так високо і основно, як чи й було де-інде⁷. Ви не можете того собі й уявити, які широкі горизонти перед очима нашими ще стлалися тоді, як живо до серця приймали ми, дівчата, різні громадські питання, що ворушили сучасне суспільство; яка віра в можливість боротьби з світовим злом, в перемогу правди й світа, що втілялися для нас тоді в форми науки, над віковічною темрявою. Правда, то вже тривало недовго. То було останнє сяєво вечірнього світа перед темною ніччю, що насовувалася на жіноцтво, як і взагалі на громаду, і воно мені тепер тим дорожше. І так мило мені тепер згадати ті часи, порівнюючи з тими пізнішими, які довелося мені бачити й переживати, коли жінка з становища чоловіка і громадянина зійшла на вазон з квіткою, [з] якого мають лише милуватись і тішитись, і дівочі гарячі розмови за північ про нову книжку замінилися на не менш гарячі дебати про форму капелюхів і рукавів. Йо, яка переміна, не повірив би, що так то все було недавно.

Ми жили тоді в більшому місті, у вас на Україні. Я кінчала гімназію і збиралася вступити до висших курсів, що ще тоді існували – доживали свої останні часи⁸, і кохалася в науках суспільних. Товариство, де я поверталася, складалося з найрізніших національностей – були й польки, й росіянки, а найбільше ваших землячок, та й земляків – молодіж сходилася тоді просто і свobodно, на спільнім ґрунті інтересів просвітних і громадських; громада жила сторожким, напруженим життям, і живчик громадський бився гучно і міцно.

Се, властиво, я ухилилась від свого оповідання, але се були найкращі часи в моїм житті, і мені так дорогі ті спогади – се, мабуть, ознака, що молодощ моя кінчиться... Так отже ті ясні часи тривали недовго. Скоро потому перестали приймати учениць до висших курсів⁹, а трохи пізніше мій батько покинув службу, посварившись з своїм «начальством», і ми переїхали в маленьке місто на Литві. Переміна була занадто велика і тяжка. Правда, я не втратила надії, що курси будуть в короткім часі знову отворені і готувалася потроху, але тим часом мусіла сидіти [в]дома, бо мати була хора і вимагала моєї заповоги вдома. Отже, годі було мені десь шукати ширшого кругу в якомусь більшому місті. А обрїй громадський того міста був такий вузький, шляхетсько-буржуазний, не порушений новїйшими напрямми суспільними! Жїноцтво виховане ще на ґрунті, утворенім повістями Гофманової, з їх короткоглядною моралькою¹⁰... Мені по тих ширших інтересах, по тїм живім житті громадським так тяжко було на тїм прокрустовім ложї¹¹ умотитись. Правда, з часом розглянувшись в місті, встигла я виграбати кілька симпатичнїйших осіб, найшла собі і роботу коло такої шкїлки й ясел денних, але все-таки життя те мене дуже нудило, мушу признатись. Я чула себе зв'язаною і не вмїла собі ради дати.

Минуло щось років зо два такого життя, коли випадок звїв мене з ним, з Яном... ну, та ім'я его тут цілком не потрібне. Він відбував службу військову як лікар при шпиталї полковім, саме перед тим закїнчивши відділ медичний. Приїхавши в наші краї,

зложив він візиту й моєму батькові, але я его тільки якось побіжно бачила і не зауважила зовсім, аж дивно, бо і з першого погляду міг він до себе увагу притягнути. Я вам ніколи не показувала его фотографії? Дивіться – правда, навіть на вигляд знати енергичного, свіжого духом і інтелігентного чоловіка? Він не був гарний, але коли він говорив щось з запалом і переконанням, лице его переймалось таким світлом і теплом одушевлення, що супроти такого лица на ніщо здалися всі Аполлони й Антіної¹².

Я була якось на вечірці – чиїсь родини, чи що, були, і сиділа нас добра громадка, переважно молодіжі, балакали се й те, на-решті, зійшла бесіда якось на літературу. Недовго перед тим, власне, вийшов був перший історичний роман Сенкевича¹³, і наша інтелігенція міська, так як і взагалі загал суспільства польського, не знаходив слів похвали для нього. Мене ті похвали нудили, бо роман не дуже подобався, і я з великою потіхою почала слухати, коли несподівано виступив проти тих похвал якийсь молодик в лікарській сурдугі – Ян.

Він почав говорити розважно і спокійно, але все з більшим запалом, казав, що, не вважаючи на артизм виконання, на працю, вложену в студіювання історії й побиту, роман не заслужує таких похвал і одушевлення, бо сам стоїть на становищі XVII в., що він апотеозує стару шляхетську Польщу з усіма її гріхами і робить злу прислугу сучасній польській громаді, що саме як-скорше і повнійше мусить визволитись з-під впливу шляхетських поглядів. Він говорив доволі довго і докладно, але аудиторії своєї не переконав – де ж таки зачіпати такі сакраменти, як шляхта і т. ін. Зараз піднялися голоси про старопольські заслуги й добродітелі. Я сказала щось і собі на тему Яна, ще з меншим впливом на громаду, але тут нашу суперечку перервали, покликавши до десерту, чи хто его зна, до чого.

Я зісталася позаду, Ян надійшов до мене.

– Сьогодні ми з вами вийшли *compagnons de malheur*¹⁴, тож позвольте мені рекомендуватись і висловити потіху, що я не зістався самотнім з своїми думками.

Мені, звісно, се було ще дорожче – де ж таки в нашому цілому місточку, се як свіжим повітрям пахне в льох. Я заговорила на сю тему, зачепила свої улюблені сфери, він відкликався на їх цілою душею. Так пробалакали ми решту того вечора, Ян провів мене й просив дозволу бувати в нас.

За кілька днів він став у нас своїм чоловіком. Просто з шпиталю приходив до нас і зiставався до вечора, не дивлячись, чи то було кому з ним сидіти, чи ні. Для мене настав найщасливіший час в моім житті. Спочатку я тішилася тільки, що найшла собі товариша, людину, що жила однаковими ідеалами, однаковими бажаннями, однаково зі мною задивлялася на своє оточення. Він був добре освічений чоловік, і студії медичні не перешкодили йому познайомитися добре з важнішими питаннями громадськими й їх сучасним становищем. Медицина була дня нього пунктом стичності з народною масою, містком, який давав йому дорогу до неї. Він марив зараз по укінченню обов'язкової служби осістись на селі вільним приктикантом з своєю старою матір'ю, до якої мав глибоке прив'язання. Нема чого й казати, що був він демократом найчистішої води. Народ він любив з якимсь дивним запалом, з якоюсь глибокою ніжністю; він готовий був йому кланятися, як Богу, й разом збирався его вести на поводах, як дитину. Але якогось фанатизму, шовінізму не було в ньому й краплі. Він цінував націоналізм, бо то форма, в яку втілений его дорогий нарід так, як, люблячи чоловіка за его духову вдачу, уважаєш незвичайно милою і его фізичну постать. Але якоїсь національної викличності, як то можете самі вгадати, не було ані крихти. До того прилучився певний героїзм переможеного: держатись своїх святощів, бо вони поневіряються, встоювати за своє, бо се получено з певним пожертвуванням. Він не раз казав, що перестав би любити свій нарід, якби він з переможеного став побідителем і гнів-утискав кого-небудь.

Але я знову пустилась в філософію... Я кажу, що спочатку раділа ему тільки як товаришу своїх змагань і ідеалів, але се чуття непримітно перейшло на иньше, живійше й теплійше.

Я не зчулася, як любила вже не его погляди, а его самого. Про інших не кажу: в місточку вже на третьому візиті Яна перевінчали мене з ним. Та на се не треба було й великої догадливості.

Тим часом кінчалася вже військова служба. Одного дня він прийшов і сказав:

– Сьогодні перше число. Мені зісталося тільки два тижні служити!

– Ви радієте, – відповіла я ему, – а мені страшенно гірко, що ви від'їдете за ті два тижні.

– Хіба ви думаєте, що я міг би радіти, якби не думка, що мій від'їзд не перешкодить нам бути вкупі?

При тих словах серце в мене так затрепихалося, що я нічого не могла й сказати.

– Ви знаєте, про що я кажу, – говорив він далі тихим голосом, заглядаючи мені в лице. – Ми так добре знаємо один одного, що не потрібно довгих передмов. Ви не відмовите мені стати моїм товаришем, моєю дорогою жінкою?

Я сказала – ні, і він поцілував мене в руку...

Він пішов зараз до мого батька – той був удома. Я чула¹⁵, як він пройшов в его кабінет і сів.

Таке! Пробачайте! Я не думала, що се оповідання мені дасться так тяжко.

Серце билося в мені страшенно, і я сідла зворушена, чекаючи батька. Аж за кілька хвиль двері батьківського кабінету знову відчинились, Ян пройшов якоюсь важкою, незвичайною ходою передпокою і пішов.

Мене обняло якесь страшне передчуття. Я встала й пішла в кабінет батька. Він стояв, припавши лицем до шиби; почувши мій вхід, він обернувся, поцілував мене й сказав:

– Чи ти простиш нам коли-небудь!

В перший раз я бачила, що батько плакав. Я все вгадала відразу. Побачивши, як я зблідла нагло, батько промовив:

– Він сказав, що подумає.

Се було так нагло й несподівано. Ми з Яном так сходилися в поглядах і переконаннях, що ніколи й в голову не приходило, що нас ділить щось, та клята межа ніколи й на пам'ять мені не спадала. Аж тепер встала нагло. Признаюсь, мене спочатку огорнуло якесь здивування і навіть образа. Невже він не міг стати вище таких конфесійних поділів? Як се погодити з его поглядами? Сього не може бути.

– Він подумає, – пригадувалося мені.

Перед вечером принесли від нього листа. Ось він, прочитайте самі, бо мені несила. В листі стояло:

«Ви, певне, вже знаєте все. Коли я почув, мене се так здивувало й злякало. Я думаю й передумую, й перешкода стає все більшою. Ви знаєте мене добре. Але як я подумаю, що се вирив рів межі моїми дітьми і народом, і вони не зможуть сказати: твій Біг буде моїм Богом. Релігія стала прапором національності в его опорі і терпінню. Може се змінитись, се правда, а як ні?

Чи не дивно, що ми, надаючи так мало ваги релігійним ріжницям, мусимо жертвувати для них своїм щастям. Се так дивно подумати. Се найбільша профанація релігії – мішати її в хвиливі національні чи соціальні рахунки, найстрашніше поневір'я релігійного почуття.

Ваш довіку Ян.»

Що я пережила за тих кілька днів, що пройшли по тому, того не можна розказувати. Хто сам не зазнав, той не відчує. Ба! Вибачайте, що я торкаюсь вашої болячки.

Я читала й перечитувала его лист, і що більше думала над ним, то більше приходила до переконання, що перешкода дійсно велика. Накинути ту ж межу своїм дітям, і то при бажанню привести їх в найбільшу близькість з народом, з народом, [який] надає релігії таку вагу. І розуміла, що він вже не надумає, що то безповоротно.

Ну, що ж, розказати вже до кінця? Хоч воно, властиво, й так сказано, що я хтіла Вам оповісти.

Ян не приходив кілька днів, але потім прийшов.

– Нам не судилось більше, будьмо ж знову приятелями тільки, – сказав він.

Попробували говорити на давні теми, що нас все займали – проба виходила нещаслива. Бесіда велась трудно, уривалась. Одна й та ж сама думка панувала в нас обох, гнітила й мучила. Я спостерегла, що Ян кілька разів збирався йти, але знову не ставало на те сили, й зіставався. Але по двохгодинній, чи що, пробі розмови він таки встав, щоб іти. Я не затримала его.

– Показується, що наші відносини давнії поновити не можна, – сказала я йому.

– Правда. Але я прийду прощатись.

– Прийдіть.

І він пішов, і вже не приходив до виїзду. Так було ліпше. Своє горе перебороти найліпше на самоті. Я знала, що він не може перебороти перешкоди, тож не було чого себе мучити тільки, роз'ятрювати свою рану. Най гоїться.

По місточку тим часом вже давно запримітили перемену в наших відносинах. Пішла гутірка. Застановлялися над причинами й видумували найріжнійші й найдивніші. Дещо доходило й до моїх вух. Я не вважала й трошки. Коли чоловік ховає своє щастя, байдуже йому, що про се говорять. Але вдома вони робили найгірше враження. Взагалі атмосфера родинна стояла сама похоронна. Мати плакала все, батько ходив, наче прибитий. Звичайно, се тільки більш роз'ятрювало й моє горе.

Я знала, коли кінчиться его служба й коли він прийде прощатись. Саме перед тим я одержала фотографію свою, що зняла для нього, будши в Вильні, в більшому форматі. Я виглядала на ній такою міцною, бадьорою, щасливою, так визирала, мов цілий світ на бій з собою викликала. Я постановила тепер передати ему сю фотографію на прощання, надписала й приготувала. Се справді було похоже на похорон.

Він прийшов того дня, як я й думала. Ми побалакали кілька хвилин здержливо. Він, очевидячки, всю силу напружував, щоб себе й своє чуття перемогти, я теж. Також здержливо ми

попрощались, і він пішов. Я сідла й слухала, як він одчинив двері в сінях, як ішов сходцями, як вийшов на вулицю, й як его хода стихла в нашій вулиці. Я не могла плакати і все сідла, не рухаючись. Я не знаю, скільки так минуло часу, аж я знову почула ходу, двері відчинились, і в хату увійшов – Ян! Але який – зворушений, цілком непритомний.

Він підійшов, вхопив мене за руки й почав говорити – голос в его переривався й его ледве чути було від зворушення.

– Так не може бути, я не можу Вас лишити, поїхати звідси без Вас, я сього не переживу.

Я также ледве могла говорити; через силу промовила ему:

– Соромтесь так казати. Ви живете не для себе, а для обов'язків.

– Але се абсурд: ламати своє життя з-за такої причини. Я інакше пропащий чоловік. Виходьте за мене, забудьте, що я вам тоді написав.

– Я не можу вас взяти супроти вашого переконання, Яне! Ні ви, ні я собі того б ніколи не пробачили.

Він все твердив своє; я не згоджувалась. Я тепер дивуюсь, звідки взялась в мене така сила духа. І я вдячна собі за неї. Я справді не могла б ніколи дарувати, якби підлягла б тоді его зворушенню. Я не могла б стерпіти думки, що він кається за свій тогочасний порив, вона б мені отруїла найбільше щастя. Та й він ледве чи був би щасливий, що пожертвував своє переконання бажанню щастя, для особистого щастя пожертвував щастям дітей і їх становищем перед своїм народом. Я й тепер думаю, що писав тоді справедливо, й що не міг зробити інакше.

А в ту хвилину він забув все і благав мене стати его жінкою. Я збрала решту своїх сил і сказала ему:

– Яне, ви не знаєте самі, що кажете. Я вас прошу – йдіть, забудьте мене й не старайтесь мене більше бачити.

І я вийшла в сусідню хату. Що, якби Ян пішов за мною – я не знаю, певне б я не могла далі з собою боротись. Але він не пішов. І я не бачила его справді більш ніколи.

Недавно, я чула, він оженився. Він перевів у життя свої ідеї, свої й мої. А я – от, як бачите.

І тепер, згадуючи все це, я можу тільки повторити слова того его листу: «То найбільше поневіряння релігійного чуття». Релігія одна для всіх і повинна не ділити, а лучити. Вона ділить тільки тих, хто має релігію, від тих, що ніякої не мають. І горе тим, хто мішає її в грішні людські справи.

6(18) /VIII 1895. Хутір Грушевський

Коментарі

¹ День Святого Духа – християнське свято, яке припадає на понеділок після Дня Святої Трійці, тобто, на п'ятдесят перший день після Великодня. Відзначається Церквою в пам'ять про сходження Святого Духа на учнів Христових.

² Сповни мене, Господи, ненавистю до єретиків (*лат.*).

³ Так Російська держава вирішувала питання про змішані шлюби православних з інославною. Діти, народжені у цьому шлюбі, вважалися такими, що належать до православного віровизнання (деякі винятки допускалися лише в прибалтійських губерніях). Цей закон був одним із інструментів для здійснення експансіоністської політики й фіксував перевагу великоруського населення, асиміляцію ним інших націй, котрі населяли імперію. Оскільки росіяни в більшості належали до православної віри, то поняття «русский» та «православний» в адміністративній практиці збігалися. Татарин, поляк і єврей вважалися лише російськими підданими відповідно магометанського, католицького, або іудейського віровизнання, але офіційно усталена термінологія кваліфікувала їх як «іногородців» або «іновірців».

⁴ Перехід православного підданого Російської імперії у інше християнське віровизнання супроводжувався жорсткими адміністративними покараннями.

⁵ Схизматиками (від грецького – розкольник) католики називали тих, хто сповідував православну віру.

⁶ Йдеться про 1860-ті – початок 1870-х рр., коли поразка Росії у Кримській війні (1853–1856) спричинила загальну суспільну лібералізацію

країни: скасування кріпацтва у 1861 р. та цілу низку адміністративних, військових, освітніх реформ у наступні роки. Вони призвели до суттєвих економічних та соціальних перетворень, насамперед, до розвитку капіталістичних суспільних відносин. Однак, на рубежі 1870–1880-х рр. у Росії настала політична криза, внаслідок чого у її внутрішній політиці стали наростати консервативні тенденції. Вбивство у 1881 р. царя Олександра II спричинило повернення реакції, у Росії настав період контрреформ.

⁷ У Росії жіноча освіта, призначена спочатку лише для вищих суспільних верств, розпочалася заснуванням у Санкт-Петербурзі Смольного інституту в 1764 р., а згодом – низки інших закритих навчальних закладів. Жіночі гімназії для всіх станів почали створюватися з 1800 р. У 1843 р. з'явилися жіночі єпархіальні училища, призначені для дочок православних священиків. Перші вищі жіночі курси (Владимирські) поклали у Санкт-Петербурзі в 1870 р., у Москві в 1872 р. було відкрито курси Гер'є, нарешті, у 1878 р. у Санкт-Петербурзі було відкрито перший російський жіночий університет – Вищі жіночі курси – з трьома відділеннями: словесно-історичним, природничим і математичним. Першим директором курсів став професор історії К. Бестужев-Рюмін, тому курси почали називатися Бестужевськими. У 70-ті рр. XIX ст. починає також поширюватись спеціальна освіта для жінок. Першою спробою стало заснування жіночих лікарських курсів у Санкт-Петербурзі в 1872 р.

⁸ Очевидно, йдеться про вищі жіночі курси у Києві, відкриті 1878 р., які мали два відділення: історико-філософське і фізико-математичне. Курс навчання був спочатку дворічний, на 1881 р. було поступово розширено до чотирирічного. При відкритті київських курсів вступило 324 слухачки, потім щорічно вступало 120–140 слухачок. З 1882 р. почався стрімкий спад їхньої кількості, набір вступниць скоротився до 74. У 1885–1886 навчальному році на фізико-математичному відділенні було закрито два курси через недостатню кількість слухачок.

⁹ Набір слухачок до вищих жіночих курсів у Києві було припинено 1886 р.

¹⁰ Йдеться про твори польської письменниці і педагога Клементини з Танських Гофманової (1798–1845).

¹¹ У давньогрецькій міфології ліжко велетня-розбійника Прокруста, на яке він примушував лягати схоплених подорожніх. Тому, хто був довший за це ліжко, він нібито обрубав ноги, а в кого вони були коротши-

ми – витягував їх. У переносному значенні – мірка, до якої штучно припасовують реальні факти і явища.

¹² Тобто, античні еталони чоловічої краси. Аполлон – у грецькій міфології бог, покровитель наук і мистецтв, охоронець тварин, провісник майбутнього, уособлював Сонце; Антіной (близько 110–130) – грецький юнак незвичайної вроди, коханець римського імператора Адріана; також Антіной – герой «Одіссеї», ватажок женихів Пенелопи.

¹³ Йдеться про роман «Вогнем і мечем» (1884) польського письменника, лауреата Нобелівської премії (1905) Генрика Сенкевича (1846–1916). Його ранні твори були присвячені змалюванню важкого життя сільської бідноти, але згодом Сенкевич переходить до зображення людей свого кола, польської аристократії. Історична трилогія – «Вогнем і мечем», «Потоп» (1886), «Пан Володийовський» (1888) – стала перехідним етапом у творчості Сенкевича. Ці романи – своєрідна епопея польського націоналізму. У першому автор прославляє криваве приборкання українського народу, повсталого проти польського поневолення. Наступні змальовують боротьбу польської шляхти проти шведського і турецького нашествия. В цілому, Сенкевич подавав викривлену історичну картину, виступаючи апологетом реакційного польського дворянства.

¹⁴ Товариші по нещастю (*з франц.*).

¹⁵ У автографі М. Грушевський помилково написав «чув».